

Éber Márk Áron

Ígéretetek, illúziók, ideológiák: A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében*

Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály: Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon.* Balassi Kiadó, 2020.

Absztrakt: A recenzió Szalai Júlia 2020-ban megjelent könyvének fő állításait ismerteti és bírálja. Vizsgálja és kritika alá vonja a középosztályra és annak (elmaradó) polgárosodására vonatkozó nézeteit. Vitát kezdeményez Magyarország modernizációjának, a „nyugathoz” és Európához történő felzárkózásának sikertelen folyamatairól, amennyiben kihívás elé állítja Szalai Júlia töredékes magyarázatait.

Kulcsszavak: középosztály, polgárosodás, felzárkózás, nyugatosodás, modernizáció, nyugat, Európa

* E könyvkritika 2020-ban, egy másik folyóirat felkérésre íródott, végül azonban itt jelenik meg. A szerkesztés utolsó fázisában, a tördelés után érkezett a hír, hogy a bírált kötet szerzője, Szalai Júlia, 2022. november 19-én váratlanul elhunyt. Egy személy emberi nagyrabecslése nem áll szemben könyvének kritikai értékelésével. A szerző tisztelete művének bírálata.

Szalai Júlia szociológus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, új könyve nem szigorú, szaktudományos munka. Mint írja, „ez az írás erősen önéletrajzi jellegű. Gondolatmenetemet az a félre nem söpörhető igény vezette, hogy miközben általános jelenségekről és folyamatokról írok, azok részeseként – sokszor aktív résztvevőjeként – elszámoljak életem elmúlt évtizedeivel is” (Szalai 2020: 9). Témája a polgárosodás, pontosabban a polgárosodás részlegessége, korlátozottsága, hiánya. Tárnya a *nem polgárosuló* középosztály, amely szerinte részint az 1989–1990-es rendszerváltás után is „államfüggő” maradt, részint időközben vált „államfüggővé”. A középosztály politikai célok szerint megalkotott és ezért nagyon sokféleképpen használt gumifogalmát nehéz lenne egzakt módon meghatározni, ez – érthető módon – Szalai Júliának sem sikerül:

Abban ugyan minden meghatározás megegyezik, hogy olyan nagy csoportról beszélünk, amely világosan elválik a szegényektől és elkülönül az elitektől is, valahol a két világ között, „középen” foglal helyet. Innentől kezdve azonban a meghatározási kísérletek szerteágaznak... (Szalai 2020: 32)

Felfogása szerint egyaránt ide tartozhatnak vállalkozók, hivatalnokok, szakemberek, értelmiségiek, vezetők is. E középosztályt, írja, egyfelől

...mint anyagi alapokon egyívé terelődött, a társadalmi munkamegosztásban azonban különböző pozíciókat elfoglaló és különböző kultúrájú csoportok együttesét látjuk, másfelől azokat a pontokat keressük, ahol az értékrendek érintkezései, és mindenekelőtt a közös érdekek közös középosztályi fellépéseket váltanak ki – akár az új-régi ideológiai küzdelmekben, akár az anyagi elosztásban. (Szalai 2020: 37)

Ha ilyen módon középosztálybeliekként egymás mellé sorolódnak tulajdonosok és alkalmazottak, vállalkozók és tisztviselők, akkor ez a középosztály nagyjából annyit fog jelenteni, hogy emberek, akik „valahol középtájt” helyezkednek el a társadalom szerkezetében. Erik Olin Wright az osztályszerkezet e felfogását fokozatának (*gradational*) nevezte, megkülönböztetve a viszonyalapú (*relational*) értelmezéstől, amelyben tőkés és munkás, munkáltató és munkavállaló, tulajdonos és dolgozó, vállalkozó és alkalmazott sosem sorolódhatnak egyazon kategóriába (Wright 1979: 5–8).

Szalai Júliát azonban elsősorban nem a középosztály mibenléte, hanem polgárosodása foglalkoztatja:

Törekvésünk inkább arra irányul, hogy a jelenlegi magyar középosztálynak elsősorban a modernizációhoz való hozzájárulását, és a magyar társadalom európai beágyazódásában játszott szerepét értelmezzük; és e trendek körül megragadjuk polgári vonásainak jellegét és azok robusztus vagy alulfejlett voltát. (Szalai 2020: 33)

A polgárosodás azonban, hasonlóan a középosztályhoz, „felettebb sokjelentésű szó”, mondhatjuk Max Weberet parafrázálva. Arra vonatkozóan, hogy Szalai Júlia pontosan mire gondol, a szakirodalmi hivatkozásokkal csíjában bánó könyv nem ad sok támpontot. Jürgen Kocka nyomán megkülönböztet ugyan tulajdonos- és képzettségi polgárságot (*Besitz- és Bildungsbürgertumot*), ennél pontosabban azonban nem jelzi, hogy az elmúlt három-öt évtized Magyarországon szerinte mi lehet e különbségtétel relevanciája. Ha ezt mégis tudjuk, vagy tudni véljük, akkor Szelényi Ivántól tudhatjuk, aki a rendszerváltó

értelmiséget – Kocka nyomán – második *Bildungsbürgertum*ként értelmezte (Eyal, Szelényi és Townsley 1998; Szelényi 2016).

Szalai Júlia könyve részint szakmai, részint személyes szembenézési kísérlet azzal, hogy *nem sikerült*: a középosztály nem polgárosult, a „nyugathoz” nem zárkóztunk fel, a modernizáció és a demokratizálódás reményteli projektjei zátonyra futottak Magyarországon. A könyv személyes szála az efelett érzett csalódást és szomorúságot dokumentálja, egyúttal az okokat keresgéli töprengve-tűnődve, írás közben gondolkodva. E személyes szál szétválaszthatatlanul összefonódik a könyv szakmai szálával, amikor a magánember értelmiségi immár szociológusként gondolkodik el.

A könyv nem tud társadalomtudományi magyarázatot adni a kérdésre, hogy végső soron *miért* nem sikerült, miért nem váltak valóra e szép remények. Könyvének részletekbe menő bírálatát követően röviden kísérletet teszek arra, hogy Szalai Júlia megválaszolatlan kérdése mellett arra is választ keressék – mások mellett Hadas Weiss, Sebők Miklós, Gagyai Ágnes és Scheiring Gábor elemzései nyomán –, hogy milyen társadalmi folyamatok vezettek a nyolcvanas-kilencvenes években e remények kivirágzásához.

Parancsoló Istenekről és démonokról

Szalai Júliánál a polgárság nem pusztán leíró kategória, hanem eszmény. Hasonlóan a polgárosodás fogalmához, a polgár és a polgárság is normatív tartalommal telítődik – akár csak például Kemény Istvánnál (Kemény 2010; vö. Éber 2011). A polgárosodás és a társadalomfejlődés közé egyenlőségjel kerül, következésképpen a polgárosodás olyan vágyott folyamatként jelenik meg a könyv lapjain, amelynek akadályozottsága, korlátozottsága, felemás volta vagy egyenesen hiánya a társadalomfejlődés kudarcát fejezi ki. E normatív polgárosodáseszmény a hazai eszmetörténeti hagyományban hosszú előtörténetre tekintethet vissza, gyökerei legalább a *Huszedik Század* körének polgári radikálisaiig, Bibó Istvánig és a parasztpolgárosodás Erdei Ferenc által képviselt koncepciójáig nyúlnak. Szalai Júlia olyannyira magától értetődőnek tekinti e vágyott folyamat mibenlétét, hogy meghatározni és hivatkozni sem tartja szükségesnek.

Vállaltan személyes polgáreszményét könyve legvégén írja körül:

Számomra a polgár a maga lábán álló, önbizalomteli, autonóm személyiség, akinek alapvetően fontos a tudás és az ügyek tisztességes vitele, és ekként tiszteli embertársait is. (Szalai 2020: 209)

Szembeötlő, mennyire egyéniesítve és értékelően ír róla: a polgár itt egy erkölcsileg érett, szilárd jellemmel rendelkező, szabad és önálló személyként jelenik meg előttünk:

Noha lényeges a számára a tisztas jómód és a gyarapodás, ennek kereteit okos társadalmi megfontolásból és az intézmények józan működtetése érdekében kordában tartott társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek között képzei el. Közvetlen emberi viszonyait és a tágabb közösséghez fűződő kapcsolatait a bizalom hatja át, és bizalommal közeledik a gazdagság és a társadalom nagy intézményeihez is, amelyektől a közjó érdekében való működést és az egymás iránti tiszteletteljes nyitottság, a kölcsönösen feltételezett jóindulat társadalmi relációinak gondos őrzését várja. (Szalai 2020: 209–210)

A polgár autonóm, független, aktív, józan, kulturált, részt vállal a közügyekben, mérsékelt és mértéktartó, nem szélsőséges, de elkötelezett, adakozó, a világra nyitott demokrata. A polgár összességében jó ember, a polgárosodás így sok jó ember kiformalódását és színre lépését jelenti. A középosztály nem polgárosulása pedig értelemszerűen e jóra vezető folyamatok sajnálatos elmaradását fejezi ki:

...a mai magyar középosztályt meglehetősen széles csoportjaiban megérintette a polgári fejlődés kihívása és értékvilága, ugyanakkor a régi-új polgári értékek kevésbé itatták át ezt a középosztályt, amely így értékvilágában, orientációjában bizonytalan, és – mint majd látjuk – billegő maradt. (Szalai 2020: 51)

Figyelemre méltó, hogy e polgáreszmény megrajzolásakor árnyékban maradnak azok az intézmények és mechanizmusok, amelyek e polgárt éppen ilyen morális lényvé formálnák. Másutt, könyvében szétszórtan végső soron ezeket is jelzi (pl. Szalai 2020: 46–53, 209–216). Vélhetően azonban ezeket is olyannyira magától értetődőnek gondolja, hogy nem tartja szükségesnek rendszerezett kifejtésüket. A polgári erények kibontakozásának kulcsfolyamatai szerinte a modernizáció, a demokratizáció, a nyugatosodás – a nyugati minták átvétele és az igazodás e nyugati elvárásokhoz –, a felzárkózás (Nyugat-)Európa-hoz, a civilizálódás és a racionalizálódás, valamint a piacosodás: a piaci verseny kibontakozása. A könyv kimondva-kimondatlanul jelzi e jóra vezető folyamatok ellenpontjait is, amelyek a kormányzathoz, a központi államhatalomhoz és a bürokráciához kapcsolódnak, mint például az államfüggőség, a paternalizmus, a keleti(es) és rendi(es) struktúrák fennmaradása – és a balkanizáció (lásd pl.: Szalai 2006).

Különösen árulkodó e szemléletmódra nézve az „államfüggőség” fogalma, amelyet kimondottan a közismert addikciókhoz hasonlítva határoz meg:

...tudatosan igyekszem építeni azokra a képi-gondolati asszociációkra, amelyeket a függőség rokon összetételű és részben rokon tartalmú fogalmai hívnak elő. Akárcsak az alkoholfüggőség vagy a drogfüggőség tekintetében, tartós önfelmentésről és bódult vágyálmokról az „államfüggő” közép- és felső rétegek esetében is beszámolhatunk. (Szalai 2020: 16, 5. lábjegyzet – kiemelés az eredetiben)

Az állammal és az államfüggőséggel a szerző szerint a piac és a piaci mechanizmusok állnak szemben. Ezek versenyt serkentő és ezért megneszesítő hatásához Szalai Júlia szerint kétség sem férhet. A nem polgárosuló, ellenben államfüggővé váló középosztály problémája tehát voltaképpen abban keresendő, hogy valamikor, valahol és valamiért zátonyra futott és kudarcot vallott a demokratizálódás, a modernizáció, a nyugatosodás, a piacosodás és az európaizáció folyamata.

A polgárosulás és az államfüggőség szembeállítását egy tágabb, értékelő szemléletmódba ágyazódik. E felfogás a szabadpiaccal a központosított államhatalmat, a szabadsággal a szolgásgót, a demokráciával a diktatúrát, az egyenrangúsággal a hierarchiát, a polgárosodással a rendi(es)séget, a haladással a lemaradást, modernizációval az elmaradottságot, a civilizációval pedig a barbarizmust állítja szembe. Európa utolérése, a felzárkózás a „nyugathoz” e szemléletmódban a keleties és balkáni vonások (mentalitás, viselkedésmód és értékrendszer) meghaladását látja szükségesnek, a szakszerűséggel szemben az uralmi elemet, a nyitottsággal és a rugalmassággal szemben a zárt és rögzített, merev struktúrákat határozza meg ellenpontként. A polgárosodást, a nyugatosodást, a piacosodást,

a demokratizációt és a modernizációt *felzárkózásként, civilizálódásként, fejlődésként, haladásként* értelmezi. A *felemelkedés vágyát* fejezi ki a kifinomult Európához, a művelt és a civilizált „nyugathoz”, egyúttal az *elszakadás* és az *elemelkedés* akarását juttatja kifejezésre az alantas Balkántól és a barbár „kelettől”. A pokoli veszélyt e szemléletmódban a *lesüllyedés* és a *leszakadás* réme fejezi ki, hogy *hátrat fordítunk Európának és lecsúszunk* a „nyugat-keleti” civilizációs lejtőn. (E felfogás részletekbe menő bírálatához pl. Melegh 2006; Böröcz 2017, 2018 [2009].)

Szalai Júlia szemléletmódját pártpolitikai összefüggésekkel is kiegészíti, így a jó és a rossz küzdelme pártszervezeti és személyes alakot is ölt. Az államfüggőség politikai oldalát a bőségesen osztogató államba vetett hittel és az erős államtól remélt védelemmel azonosítja, majd hozzáteszi:

Úgy vélem, a magyar társadalom széles csoportjainak elkötelezettségét a FIDESZ iránt efféle képzetek és vágyak magyarázzák. Orbán Viktor naponta festi az emberek elé az erőttől duzzadó, védelmet nyújtó központi hatalom képét [...]. Mindez a liberalizmus teljes háttérbe szorulásával és az SZDSZ-nek a politikai palettáról való letűnésével párhuzamosan ment végbe... (Szalai 2020: 214)

Elszórt megjegyzéseiből rekonstruálható viszonya az egykori liberális párthoz rímel Mihályi Péter mára kultikussá vált írásának fő tézisére: „...a rendszerváltás óta eltelt időszak legfontosabb vitakérdéseiben az SZDSZ képviselte a modernitást, a sikeres és boldog európai országokhoz való felzárkózás alternatíváját” (Mihályi 2013).

Jóllehet korábban Szalai Júlia Laki Mihállyal közös empirikus munkáiban behatóan vizsgálta a vállalkozóvá válás és polgárosodás hazai folyamatait (Laki és Szalai 2004, 2013), e könyvében már nem alapozza meg egyszerre leíró és előíró, kognitív és normatív szemléletmódját. Ennek hazai és nemzetközi kritikáját – a hivatkozások tanúsága szerint – ugyanúgy nem ismeri (vagy legalábbis nem vesz róla tudomást), mint ahogyan erősen kétséges az is, hogy saját felfogása normatív voltával tisztában van-e. Polgáreszménye arcélének megrajzolását követően írja: „...a magam gondolkodása számára az itt röviden vázoltak mindig is csak az irányok kijelölését segítették, normaként sosem érvényesítettem azokat” (Szalai 2020: 210). Ez meglepő kitétel, hiszen könyvében mást sem tesz, mint e normatív szemléletmódot érvényesíti. (A polgárosodó középosztály és demokrácia normatív modelljének kritikájához lásd Huszár és Berger 2020; Éber 2021.)

Eszményeink, démonaink, értékválasztásaink a sajátjaink, írta Max Weber, akinek megértő szociológiájára Szalai Júlia is hivatkozik: „Az egyén számára saját végső állásfoglalásától függően az egyik az ördög, a másik az Isten, és magának kell eldöntenie, hogy neki melyik az Isten és melyik az ördög” (Weber 1998 [1919]: 147–148 – kiemelés az eredetiben). Szalai Júlia személyes eszményeit és annak megvallását természetesen nem érheti bírálat. Egy önéletrajzi tónusú kötet esetében elismerésre méltó, ha a szerző nyíltan és őszintén vall ideáljairól, reményeiről és kételyeiről, illúzióiról és csalódásáról: „...az igazán nagy kihívás a szembenézés volt szakmai múltammal, gondolkodásomnak máig hitt igazságaival, de főleg tévedéseimmel és azok következményeivel” (Szalai 2020: 10). A szakmai és tudományos vita tétje inkább az lehet, hogy *ezek az eszmények, ez a normatív szemléletmód* milyen összefüggéseket képes feltárni és milyen társadalomtudományi magyarázatot tud kínálni a középosztály polgárosulásának gyengeségére, illetve államfüggőségére.

„...bódult vágyálmokról...”

Szalai Júlia könyve nem kínál társadalomtudományi magyarázatokat az általa a könyvben feltett két fő kérdésre. Ha nyújt is belátásokat, azok töredékesek maradnak, a könyvben nem tudta azokat magyarázattá formálni. Keresi a válaszokat, de amit talál, jobbra csak össze nem illő, olykor kifejezetten ellentmondásos magyarázatmorzsák.

Szalai Júlia könyve két fő kérdésre keresi a választ. Lássuk az elsőt:

Egyrészt arra igyekszem választ – de legalábbis adalékokat – keresni, hogy a magyar társadalom polgárosulásáról a nyolcvanas, kilencvenes években viszonylag széles körben osztott remény (olykor meggyőződés) merőben értelmiségi utópia volt-e. (Szalai 2020: 9)

Válasza: nem és igen, majd mégsem és mégis. Előbb a demokratikus ellenzék szerveződéseire utalva jelzi: „A polgári előzményekre építő gondolkodás tehát *nem volt illuzórikus*”, a „...*polgárosodás gondolatának* széles társadalmi és politikai támogatottsága volt...” (Szalai 2020: 12, 13 – kiemelés az eredetiben). Később azonban azt írja a kétezres évek közepére utalva, hogy „...immár nem volt halogatható a szembenézés korábbi elgondolásaink illuzórikusnak bizonyult tartalmaival és egyértelművé vált tévedéseinkkel” (Szalai 2020: 14).

Másutt ezt olvashatjuk:

Élesen belém hasított, hogy vélhetőleg korábban is tévedésben voltam, s amit „polgárinak” véltem, az a kezdetektől fogva legfeljebb polgári szigetecskék változó formációinak megjelenése volt egy nem polgári világ tengerében. (Szalai 2020: 209)

Meghökkenítő viszont, amikor később azt írja, hogy mégsem volt illúzió:

Mindezek az itt leírt ígéretes kezdeményezések és bontakozó fejlődési trendek nem tették illuzórikussá az elgondolást, hogy az irány a demokrácia fundamentumán a modernizáció és a felzárkózás a Nyugathoz. Bármennyit is gondolkodtam rajta, ma is úgy látom, hogy sokan joggal értelmeztük mindezt a polgári világ kezdeményének. Vélekedésünket erősítette és megtámogatta a liberalizmus nem lebecsülhető társadalmi népszerűsége, ami akkoriban, a rendszerváltás kezdeti éveiben, korántsem korlátozódott a budapesti értelmiségre. (Szalai 2020: 212)

De aztán megint elbizonytalanodik: „Mégis, a kétkedés minden bizakodásunk ellenére nem véletlenül vont közülünk mind többeket a hatósugarába. Sok fejlemény mutatott a polgári kezdeményezések gyors elhalására és a nem-polgárias vonások szaporodására” (Szalai 2020: 212).

Ez a hezitálás szimptomatikus, maga is szociológiai magyarázatért kiált: vajon milyen tényezők képesek eleinte illúziókat kelteni, majd folyamatosan táplálni e reményeket, később pedig milyen okok miatt vezet mindez mégis csalódáshoz és kiábránduláshoz? Akárhogyan is, Szalai Júlia könyvéből e kérdésekre sem kapunk válaszokat.

„...tartós önfelmentésről...”

A könyv másik fő kérdése így hangzik:

Ha nem pusztán illúziókról volt szó, ha akkoriban reális alapjai voltak a polgári fejlődésnek, akkor hol és miért tört meg ez az út, és hol fordult át a polgárosodás legfőbb alapjának tekintett középosztály egy erősen az állam központi hatalmától függő, patriarchális és paternalista viszonyokkal jellemezhető formációba? (Szalai 2020: 9)

És a válasz:

Nehéz pontosan meghatározni a fordulópontot [...]. Talán nem is fordulópontról, inkább fokozatos belátásról volt szó [...]. Az átfordulásban bizonyára szerepet játszottak a 2006-os őszi események és főleg az utóéletük: Gyurcsány Ferenc őszi beszéde – szövege szerint – akár lehetett volna önkritikus szembenézés és a társadalomfejlődés korrekciójára való tömeges felkészülés programja is. De nem ez történt... (Szalai 2020: 14)

Szerinte ugyanis Gyurcsány Ferenc – híres beszédét követő – „...kiátkozásának és a politikai elit ekkorra nyilvánvalóvá vált, reparálhatatlan megosztottságának, egyszerre elutasító és fennhéjázó magatartásának betudhatóan, a dokumentum [a beszéd] a polgári társadalomfejlődéstől való elfordulás szimbolikus határjelzője lett” (Szalai 2020: 14).

Később ezt írja:

...hosszú éveken át töretlen módon hittem egy polgári társadalmi alakulat létrejöttében, és ez a látószög határozta meg minden munkámat, a megkutatott társadalmi jelenségek értelmezését és felfogásomat az intézményi fejlődés irányáról. Nem tudnám megjelölni a pillanatot, amikor mindez megfordult. (Szalai 2020: 209)

Később azonban mégiscsak megjelöli:

Ha a polgári fejlődés lehetőségeiről való gondolkodásom fordulópontját kell megjelölnöm, akkor az a faji kirekesztés és állampolgári megfosztás felismerése, megismerése és közelebbi végiggondolása volt. (Szalai 2020: 215)

Csalódása teljesen érthető, sok tekintetben valóban rendkívül kedvezőtlen forgatókönyv érvényesült. Ha azonban a könyv második kérdését és a rá adandó választ vesszük tekintetbe, újfent azt látjuk, hogy a szerző önmagának mond ellent, hezitál, nem válaszol. A könyv szakmai tétje végső soron mégiscsak az, hogy van-e válasza a saját kérdéseire. Itt egyikre sincs. Mintha a szerző azt mondaná: „valahol utat tévesztettünk, de nem tudom, hogy mikor és nem tudom, hogy hol. Vagyishogy tudom, de nem vagyok benne biztos, és nem tudom, hogy miért. Mármost tudom, de mégis olyan zavaros minden...”

Vajon ennek műfaji okai vannak? Valójában egy önéletrajzi könyvtől nem is érdemes elvárni, hogy meggyőző társadalomtudományi magyarázatot adjon? Ellentmond ennek, hogy a kötet nem memoár, nem a személyes életút személyes tapasztalatait osztja meg.

Címében és alcímében is állításokat fogalmaz meg: a középosztály nem polgárosul, az „államfüggőség” pedig társadalmi konfliktusokkal terhes a jelenkori Magyarországon. A könyv nem töprengést ígér. Ha elismerjük, hogy e munkának szakmai tétje is van, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a szerző nem válaszol a saját magának feltett kérdéseire. Pontosabban nem tudja eldönteni, hogy melyik választ is kellene adnia. Akárcsak a Tardos Márton, liberális közgazdásznak tulajdonított szöveg: „Erről a kérdéstről két, egymásnak ellentmondó véleményem van, de egyikkel sem értek egyet” (idézi: Magyar és Pető 2012).

A modernizációelmélet kudarca és e kudarc kezelése: le a valósággal!

Szalai Júlia könyve bár számos meggyőző empirikus megállapítást tesz, semmi újat nem mond – elismétli viszont normatív szemléletmódja valamennyi tételét, amelyet talán jobb volna inkább elfelejteni. Mindezt egy rosszul megírt könyvben. Hiába várunk szociológiai magyarázatokat, az MTA szociológus levelező tagja nem szolgál ilyenekkel.

Rögzíti ugyan, hogy a középosztály különböző csoportjainak versengése az állami újraelosztás forrásaiért a középosztály lefelé irányuló egységes elhatárolódásához, valamint a szegénység és a kirekesztés fokozódásához vezet; hogy a középosztály politikailag máig hatóan megosztott; hogy a középosztályon belül elkülöníthetünk egy inkább jobboldali-konzervatív-nacionalista és egy inkább baloldali-liberális-demokrata alkotóelemet, amelyek identitásukban, kulturális irányultságukban és persze a polgárosodásra való hajlandóságuk tekintetében is különböznek egymástól; hogy a magyarságesszme kirekesztő mozzanatokkal terhes és hogy a zsidó–nem zsidó különbség máig éles törésvonalat képez. Aligha vitathatja bárki is e megállapítások helytállóságát, más kérdés, hogy mindezt eddig is tudhattuk, részben éppen Szalai Júlia korábbi könyvéből (Szalai 2007).

A szociológiai magyarázatok hiányoznak: mik az okai e fejleményeknek? A középosztály egyes csoportjai az állami túlelosztás forrásaiért versengenek – így van, de miért teszik? Jobbára a központi államhatalomtól várnak védelmet és támogatást – valóban, vajon miért? E középosztályi töredékek bezárkóznak saját szűkebb, családi és ismerősi-baráti köreikbe, bizonytalanok, bizalmatlanok, kiszolgáltatottak, magukra hagyottak, megkeseredettnek érzik magukat, sértett individualizmus jellemzi őket – rendben, miért? A magyarságesszme nem pusztán integrál, hanem elkülönítő-kirekesztő feladatot is ellát, különösen a magyar zsidósággal és cigánysággal szemben – így van, miért? A kisvállalkozók egy ponton túl nem növekednek tovább – miért? Elfordulnak a piactól és az állam és az önkormányzatok megbízásait várva a közhatalom birtokosainak kegyeit keresik – vajon miért?

Normatív szemléletmódja Szalai Juliát is egy jól ismert zsákutcába vezette. Tudjuk, hogy ha egy szemléletmód összekeveri a lehetségest, a kívánatos és a valóságost, akkor ebből igen súlyos ismeretelméleti hibák, félreértések és tévedések következnek. Különösen, ha a kívánatos olykor még szükségszerűnek is láttatja. Jól ismert például a modernizációelméletek teleologikus voltából fakadó megismerési hiba: ha a modernizáció nem azt az utat követi, amelyet e normatív elmélet szerint követnie *kellene* (hiszen az nemcsak lehetséges, de kívánatos is, sőt olykor még szükségszerűnek is tűnik), akkor az eszményi fejlődési pályától való eltérés miatt a megfigyelők hajlamossá válnak arra, hogy a valóságos

folyamatokra nehezteljenek miatta. A demokratikus és a piaci átmenet elméletei jól ismert módon megismételték e hibákat a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek bukása után. Pontosan tudták, hogy minek kellene történnie, éppen csak annak magyarázatával akadt gondjuk, hogy miért éppen az történik, ami történik, és aminek – e normatív felfogás szerint – egészen egyszerűen nem is volna szabad megtörténnie. (Ennek bírálatához: Stark 1994a, 1994b; Szelényi és Kostello 1996.)

A demokratizálódás lehetséges, kívánatos, talán még szükségszerűnek is tűnhet, ha szívből reméljük kibontakozását. Mégis megakadt, mégis visszafordult – miért? Egy lehetséges magyarázat: a nép még nem elég érett a demokráciára: mentalitása, értékrendje, szokásrendje fejletlen, civilizációra képtelen, kulturálisan elmaradott, passzív, államfüggő (e felfogás mintapéldája: Sztompka 1993). A történelem egyvonalú fejlődését teoretizáló klasszikus modernizációelméleti magyarázat szerint a hiba a „benszülöttekben”, az „emberekben”, a „népben”, a társadalmi valóságban rejlik (Böröcz 1997, 2017).

Az a feltevés, miszerint a történelem egy előzetesen, racionálisan megalkotott normatív célt (*teloszt*) követ, nemcsak az ötvenes-hatvanas évek modernizációelméleteinek és a kilencvenes évek tranzitológiájának volt a sajátja. Mannheim Károly a húszas években írta az alábbiakat a liberális-humanitárius tudatról:

...a pusztán lineáris túlsúlyának megfelel az egyenes vonalú haladásként és fejlődésként megélt történelmi idő. Ez az egyenes vonalú haladásképzet lényegében két önálló forrásból keletkezett. Az egyik forrást a nyugati-tőkés fejlődés jelentette: ennek során az ész polgári eszményét céleszmeként hozták kapcsolatba a lét mindenkori státusával, s át akarták hidalni a (tökéletlen) természeti állapot és az észeszmé közötti feszültséget. Norma és lét között az a gondolat teremtett hidat, mely szerint a lét végtelenül közeledve tart az észszerű felé. (Mannheim 1996 [1929]: 254)

A tudás, de mindenekelőtt az eszmék és eszmények léthez kötöttségének dinamikus relációit feltárni kívánó mannheimi tudásszociológia e liberális-humanitárius tudatot hordozó csoportot is azonosította:

Szociálisan ezt az eszmei tudatot egy középréteg, a polgárság és az értelmiség hordozta, strukturális helyzetének megfelelően a törekvő-dinamikus középutat választotta az elnyomott rétegek érzelmi vitalitása, eksztázisa és bosszúvágya, illetve ama feudális uralkodó réteg közvetetlen konkrétsága között, amely zökkenőmentesen találkozott a kor valóságával (Mannheim 1996 [1929]: 252–253).

E liberális-humanitárius tudat számára anomáliaként jelentkezik, ha a történelmi fejlődés mégsem a racionális célként tételezett észeszmé felé közelít. Hogyan értelmezhető ez a rendellenesség? Hogyan máshogyan, mint visszacsúszásként, visszasüllyedésként, a történelem menetirányával szembeni elmozdulásként.

A demokratizációt és a modernizációt, a nyugatosodást és az európaizációt egyszerre lehetséges és kívánatos folyamatnak tekintők olykor ma is azon kapják magukat, hogy értetlenül, sőt zavartan állnak, ha a valóság veszi magának a bátorságot és nem teljesíti elvárásait. Ez a probléma sarkallta szembenézésre Szalai Júliát is: miért nem az történt, amit akartunk, hogy történjen? A valóság miért nem tette meg azt a szívességet, hogy elegáns vízióinkhoz, fennkölt eszményeinkhez, legszebb reményeinkhez, normatív

modelljeinkhez igazodva fejlődött? Hát nem úgy volt, hogy a történelem a mi oldalunkon áll? Hogy beteljesíti céljainkat? Vagy talán nem voltak reálisak az elképzeléseink? Délibábokat kergettünk volna? Kétségbeesett kérdések ezek.

Ha magasztos eszményeink frontálisan ütköznek a valósággal, a sokk után szükségünk van valamilyen megnyugtató magyarázatra. Alapvetően két lehetőség áll előttünk. Az *egyik*, hogy elvetjük vagy legalábbis újragondoljuk eszményeinket, belátjuk tévedésünket, felülvizsgáljuk szemléletmódunk normativitását, majd megpróbáljuk tudásunkat és elvárásainkat hozzáigazítani mindahhoz, amit a valóság tapasztalatok formájában „tanított” nekünk. A *másik*, hogy ragaszkodunk meggyőződésünkbe rögzült ideáljainkhoz és inkább leszámolunk a valósággal. Egy kicsit még meg is sértődünk rá. Szomorúan vagy rezignáltan próbáljuk tudomásul venni, hogy a történelem „elromlott”: jobb- és baloldali populisták kapaszkodtak fel az alvilágból és liberális demokráciánkat fenyegetik. Meg kellene már javítani ezt a történelmet, hogy visszatérhessünk a normalitáshoz, a civilizációba, a társadalomfejlődés „nyugati” főújtjára!

Szalai Júlia könyve is ilyen kérdésekkel viaskodik. Nem mutatja jelét, hogy hajlandó lenne felülvizsgálni eszményeit, így azonban elszámolni sem tud a valóságról szerzett keserű tapasztalataival. Nem tud mást tenni, mint ostromozni a valóságot. Le a valósággal! A magyarok államfüggők, írja, a középosztály pedig különösen államfüggő (Szalai 2020: 189–208). Szerinte erre szolgál bizonyítékokkal az „Új Egyenlőség csoport” vizsgálata is (Szalai 2020: 199, 109. lábjegyzet). Valójában azonban az általa hivatkozott elemzésben (a *Policy Solutions* nevű elemzőcég munkatársainak vizsgálatában, amit a magyar társadalom politikai értékrendjéről készítettek) sem az „államfüggőség”, sem a „paternalizmus” kifejezés nem szerepel – nem véletlenül (Boros és Laki 2018).

Az államfüggőség e normatív szemléletben ugyanis elmarasztaló ítélet: az emberek rossz úton járnak, a központi államhatalomtól várnak védelmet és támogatást ahelyett, hogy olyan civilizáltan és polgárosodottan cselekednének, ahogyan azt normatív szemléletmódjával Szalai Júlia elvárja tőlük. Nos, ez nem Max Weber megértő szociológiájának könyvben ígért programja (Szalai 2020: 10). Ez nem „a társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára” törekvő társadalmelemzés (Weber 1987 [1920]: 37–38). Valójában ez egy meg- és elítélő normatív „szociológia”, amelynek keretében a szociológus – vagy sokkal inkább a polgári értelmiségi magánember – saját magasztos eszményei fényében ítéli meg és ítéli el a társadalmi cselekvőket azért, amiért nem úgy cselekszenek, ahogyan *szerinte* cselekedniük kellene.

Mannheim írta a liberális-humanitárius tudatról: „Túl normatív irányt vett ez a tudat ahhoz, semhogy az éppen adott léttel foglalkozzék. Ezért »Sollen«-ből épített fel saját, ideális világot” (Mannheim 1996 [1929]: 253). Szociológiai elemzés, értelmező megértés és oksági magyarázat helyett az eredmény itt rosszállás és elmarasztalás, neheztelés a valóságra: a nép, az emberek, a megértendő társadalmi cselekvők hibáztatása. (Ön)gyarmatosító ítélet, az antipopulizmus gesztusa (Kjosszev 2000 [1995]; Gagyai 2014).

Kilépés a „kelet–nyugat” beszédmódból

Melegh Attila e normatív szemléletmódot két évtizede „kelet–nyugat” beszédmódnak nevezte el. Ennek jellemzője, hogy a felmerülő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális problémákat visszatérően *egy minőségi különbségeket feltételező civilizációs hierarchiával* magyarázza (Melegh 2001, 2003, 2006). E beszédrendben a probléma feltételezett oka mindenkor az, hogy nem vagyunk kellően civilizáltak, nem felelünk meg az idealizált „nyugatnak”: el vagyunk maradva Európától. E beszédmód ugyanakkor lehetővé teszi e diagnózis megfogalmazójának, hogy önmagát kívül helyezze e létviszonyokon. E bíráló megfogalmazója ugyanis egyúttal kifejezésre juttathatja nyugatos és civilizatórikus miszisztóit teljesítő önazonosságát is.

Hogyan lehet kilépni e civilizációs beszédmódból, amely az identitásokat és diskurzusokat efféle „nyugat-” és Európa-központú hierarchiába szervezi? Természetesen nem úgy, ahogyan a 2010 óta Magyarországon épülő – önmagát a „Nemzeti Együttműködés Rendszerének” nevező – új hegémónia legitimálja önmagát. Ez ugyanis nem tesz mást, minthogy részben megfordítja a „nyugat–kelet-lejtőt” (a „nyugatot” keresztény hagyományait mindinkább elvesztő, hanyatló világgént ábrázolja), részben önmagát tünteti fel a „nyugat” valóban európai, keresztény és nemzeti hagyományának egyedüli örököséként. Ez tehát nem kínál kilépési lehetőséget e civilizációs beszédmódból, pusztán csak másképpen fogja fel annak hierarchiáját.

A lejtő működésének feltárását és kritikáját az az eljárás teszi lehetővé, amely e beszédmódokat és önazonosságokat előnyösebb pozíciókért és erőforrásokért versengő gazdasági-társadalmi szereplők legitimációs beszédmódjainak és identitásstratégiáinak tekinti. Ez esetben a szimbolikus hierarchiákat az anyagi hierarchiákkal hozzuk összefüggésbe és azokból származónak tekintjük őket. Ez a perspektíva a „nyugat”-fixált diskurzust és a NER-legitimáció beszédmódját egyaránt a lejtő részének tekinti.

A középosztály és a polgárosodás eszményeit is érdemes ezért az anyagi feltételrendszer újratermelési folyamatainak fényében megvizsgálni. Termékenyebb kutatói szemlélettel kecsegtet, ha az elemzés e tárgyait térben és időben szélesebb összefüggések közé helyezve alkotjuk meg, így ugyanis sokkal jobban láthatókká válnak a polgári középosztály fejlődésének globális és regionális összefüggései. Szalai Júlia például úgy ír a hazai középosztály alakulásáról és (nem) polgárosulásáról az elmúlt fél évszázadra vonatkozóan, mintha az teljességgel független lenne attól, milyen transznacionális folyamatok formálják a magyar társadalom belső viszonyait, és mi történik Magyarország államhatárain kívül. Különös módon mintha egy magyar univerzumban gondolkodna – erről azt szoktuk gondolni, hogy csak a „nemzeti gondolat” híveit, a nacionalizmus képviselőit tartja fogságában –, amelyben akkor van polgárosodás, ha az itt élők akarják és csinálják, és nincsen polgárosodás, ha az itt élők nem akarják vagy nem (jól) csinálják.

Szalai Júliánál teljességgel figyelmen kívül maradnak azok a termelési és elosztási folyamatok, tulajdonviszonyok és hatalmi összefüggések, amelyek a lehető legnagyobb

természetességgel szelik át az állam- és nemzethatárokat. Könyve nem észleli az itt lezajló folyamatok és viszonyok szerves összekapcsoltságát a világ más pontjain végbemenő folyamatokkal és viszonyokkal. A magyar társadalmat tartálytársadalomként fogja fel, mintha a magyar állam határai e konténertársadalom falait képeznék. Ennek ellensúlyozására nem „a globalizációra” utaló, önmagukban üres és lapos frázisok nyújtanának megoldást, természetesen én sem ilyeneket hiányolok. Hanem annak figyelembevételét, hogy a globalizációnak nevezett jelenségkör (azaz a tőkefelhalmozás helyi és világszintű folyamatai) milyen módon formálja az elemzés tárgyát (a magyarországi középosztályt és annak polgárosodását). Ez ugyanis választ adhat a Szalai Júliát érdeklő fő kérdésre is: illúzió volt-e hinni abban, hogy sikerül?

Sohasem voltunk középosztálybeliek

Jó példa lehet e tágasabb szemléletmódra a fiatal antropológus, Hadas Weiss nemrégiben megjelent remek könyve, a *Sohasem voltunk középosztálybeliek* (*We Have Never Been Middle Class*), amelyben Németországban és Izraelben végzett terepmunkájának tapasztalatait összegezte (Weiss 2019). Weisst is a kulturálisnak és társadalminak nevezett folyamatok érdeklik – akárcsak Szalai Júliát –, ám nem választja le azokat a gazdasági és különösen a termelési folyamatokról, ahogyan azt a magyar szerző teszi. Weiss értelmezésében a középosztálybeliség nem más, mint az önrendelkezés mozgósító eszményéből, ígéréteiből s egyben illúziójából fakadó vélekedés. Elsősorban nem stabil léthelyzetet jelent – foglalkozási osztálypozíciót, vagy egy biztos jövedelmi és vagyoni helyzeten alapuló társadalmi státust (azaz rendi helyzetet) –, az osztálypozíciók efféle stabilitása ugyanis mindinkább a múlté. A középosztálybeli lét sokkal inkább állandósult befektetéseket jelent annak reményében, hogy az anyagi önrendelkezés és függetlenség elérhető, ráadásul éppen e folyamatos erőfeszítések és áldozatok árán érhető el.

A kulcsfogalom a *befektetés*: befektetés a különórákba, a bizonyítványok, diplomák és titulusok megszerzésébe, új nyelvi és digitális készségek elsajátításába; a párkapcsolatokba és házasságokba, a baráti és ismerősi viszonyokba; beruházás az anyagi alapok megteremtésébe, elsősorban a tulajdonszerzésbe – legyen az lakástulajdon, vállalkozás, cég, ingatlan vagy ingatlanvagyon, államkötvény vagy értékpapír –, befektetés a jövőbe nyugdíj-előtakarékossággal, magánnyugdíjpénztári befizetésekkel, baleset- és életbiztosításokkal és így tovább. A középosztály – Weiss szerint – a befektetésekre alapozott önállóság ígérete és egyben illúziója, amely megköveteli, hogy még több pénzt, időt és erőfeszítést investáljunk annak érdekében, hogy a jövőnk biztosított lehessen.

Csak hogy e mikrobefektetések körül mind szélesebb piacok épültek ki az elmúlt negyven évben, e beruházásközpontú életvezetés ezer szállal kapcsolódik a tőkefelhalmozás globális és lokális szervezetébe – a kapitalista világrendszerbe. A hetvenes években válságba kerülő kapitalizmus a nyolcvanas évektől kezdve ugyanis részben éppen a finanszírozódással, a pénzügyi közvetítő intézmények felvirágoztatásával, a pénzügyi termékek piacainak kiépítésével és a pénzügyi közvetítésből származó haszon maximalizálásával igyekezett kipótolni a reálgazdaság visszaeső hozamait. Amit tehát köznyelvileg „globalizációnak” nevezünk, az történetileg és fogalmilag egybeesik a diák- és

lakáshitelek, az új pénzügyi termékek és hitelkártyák, a biztosítási és nyugdíjkezelő alapok, valamint a hozzájuk kapcsolódó pénzügyi szolgáltatások, tanácsadó cégek, fejlesztési és marketingügynökségek, *think tan*kek térnyerésével.

Nem meglepő módon elősorban ezek az intézmények generálják a középosztályról szóló közbeszédet, hiszen sajátos nyelvjárásukban a középosztály bővülő piacokat jelent. Olyan – javarészt pénzügyi – piacokat, amelyek e középosztálybeliséghez szorosan kapcsolódó mikrobefektetések körül épültek ki a kapitalizmus centrumtérsegeinek hetvenes évekbeli válságát kezelni próbáló neoliberális fordulat után. Abban a korszakban, amit ma „globalizáció” vagy a „neoliberális globalizáció” előretörésével jellemezünk (Harvey 2005).

David Harvey szavaival:

Az a beszédmód, amely ezt a fordulatot kísérte, mélyen összefonódott a „globalizációt” erényként feltüntető fogalom népszerűsítésével. Cinikusabb pillanataimban azon tündököm, vajon nem a pénzügyi sajtó bírt-e rá bennünket (engem is) arra, hogy higgyünk a „globalizáció” sajátos újdonságában, miközben ez talán nem több egy promóciós trükknél arra, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszerben szükségessé vált kiigazításból kihozzák a legtöbbet. (Harvey 1995: 8)

E kölcsönviszonyok részletes elemzésével jut el oda Hadas Weiss, hogy a középosztályt nemcsak mozgósító eszményként, hanem egyben *ideológiaként* mutassa be. Ez győzi meg a dolgozókat arról, hogy erőfeszítéseik *igenis értelmesek*, hogy méltán tarthatnak számat a középosztálybeliséggel járó megbecsülésre, hogy önálló és független, sorsukat a saját kezükbe vevő, a maguk élete felett rendelkező, befektetéseiket körültekintően menedzselő *vállalkozóknak* tekinthetik magukat.

Tisztes és rendes, aktív és jóra való (állam)polgároknak. S ezzel újra elérkeztünk a polgár Szalai Júlia által megrajzolt portréjához. Ez a polgárkép – Weiss szerint – ugyancsak egy ideológia, azaz érdekek legalább részleges elleplezésén alapuló mozgósító vélekedés, hiszen e mikrobefektetések nemcsak az önmagukra középosztálybeli, sikeresen és jól élő polgárként tekinteni kívánóknak hajt hasznot, hanem elősorban másoknak: a globális pénzpiacokra befektetőknek termel profitot.

Ide kapcsolódik Sebők Miklós *Paradigmák fogságában* című könyve, amely a hazai pénzügyi kapitalizmus nyolcvanas-kilencvenes évekbeli kiépülésének, majd 2008 és 2010 utáni átalakulásának politikai gazdaságtani elemzését kínálja. Sebők ebben részletesen bemutatja a pénzügyi kapitalizmus hazai intézményrendszerének visszaágyazódását a neoliberális kapitalizmus globális rendszerébe. Vagyis megmutatja, hogy az önmagukat középosztálybelieknek képzelő magyarok milyen intézményrendszeren keresztül termelnek hasznot mások számára fogyasztásukkal, lakás- és áruhiteleikkel, hitelkártyáikkal, személyi és fogyasztási kölcsöneikkel, hitelkártyáikkal, magánnyugdíjpénztári befizetéseikkel, bankszámláikkal, magánegészségügyi és magánoktatási szolgáltatások igénybevételével (Sebők 2019).

A polgárosodás és a polgári erények e felfogásban olyan eszményekként értelmezendők, amelyek fenntartják a befektetések köré felépített élet értelmességének ígérését, s amelyek körül gazdagon tenyésznek a mozgósító-igazolói ideológiák: az üzlet az üzlet; aki kimarad, lemarad; mindenki a maga szerencséjének a kovácsa; fejben dől el; sorsunk a kezünkben; csak magunknak köszönhetjük, ha megcsináltuk magunkat, és csak

magunkat hibáztathatjuk, ha mégsem sikerült. A mókuskereket hajtó „wannabe middle class” többségében önmagukat túlterhelő dolgozókból áll – hangsúlyozza Weiss –, akik a középosztályi beérkezés reményében pörgetik a tőkefelhalmozás kerekét, termelik a profitot a pénzügyi közvetítőintézményeken keresztül mások számára, miközben valójában *sohasem voltak középosztálybeliek*.

Kollektív illúziók – és forrásaik

Ha most visszatekintünk a középosztály – Szalai Júlia által is használt – fokozati meghatározására, egyrészt meghökkentő annak önkényessége (emberek a fent és a lent között *valahol középtájt*), de másrészt az is, hogy e koncepció éppen a tőke-munka ellentétet fedi el, hogy a helyébe egy befektetésekre ösztönző és mozgósító eszményt helyezzen (Ehrenreich és Ehrenreich 2020 [1977]; Ehrenreich 1989; Éber 2020). Harmadrészt szembetűnő az is, hogy a középosztály társadalomszerkezeti meghatározásának teljes bizonytalansága *ellenére* milyen sokat használják e fogalmat *think tankek*, fejlesztési ügynökségek, üzleti tanácsadócégek, befektetési alapok, kereskedelmi bankok, *policy* intézetek – és a nyomukban a politikusok is.

A középosztály fogalma ugyanis, hangsúlyozza Weiss, elsősorban nem a társadalomszerkezetben meghatározható helyzetként, hanem elérendő célként, eszményként használatos, amelyet egyszerűen önkényesen és érdekvezérelten vetítenek rá a társadalomszerkezet valamely esetlegesen meghatározott, közbülső sávjára. A középosztály így tulajdonképpen a normalitást jelenti: egy tisztos, normális és normatív életmódot. Ahogyan egy nemrég megjelent antropológiai vizsgálat kimutatta: a középosztály a Kelet-Közép-Európában élők számára tulajdonképpen „jó életet” jelent. Középosztálybelinek lenni annyit tesz, mint „jól élni” (Crăciun és Lipan 2020).

Szalai Júlia könyvének fő kérdésére – illúzió volt-e a rendszerváltás idején a középosztály polgárosodása vagy sem? – könnyebb választ adnunk e kritikai szemszögből. A kérdés átfogalmazva: milyen körülmények ösztönzik a kollektív illúziók képződését és melyek váltják ki később a kiábrándulást *ugyanezen* illúziókból? Már a középosztályivá válás példáján is látható: az illúziók közös táptalaját mozgósító ígéretetek, vágyak, remények és eszmények alkotják, továbbá olyan intézmények és intézményes szereplők, amelyek létüket és hasznukat (profitjukat) az e mozgósító illúziók nyomán befektető egyének erőfeszítéseiből és tevékenységeiből nyerik. Az e táptalajból eredő illúziók, illetve az illúziókból fakadó erőfeszítések a cselekvők előtt elfedik illúzió mivoltukat. Azt ígéri, hogy „jól” fogunk élni, középosztálybeliek leszünk, polgárosodni fogunk, felkaptatunk a civilizációs lejtőn, felemelkedünk a nagy nemzetek közé, felzárkózunk a „nyugathoz”, visszatérünk Európába, utolérjük Ausztriát.

Gagyai Ágnes mindezt a tőkefelhalmozás globális ciklusainak következtében helyben, a kelet-közép-európai félperiférián is megszerveződő középosztálybeli politikai aktivizmus dinamikáiként írja le szintén nemrégien megjelent kiváló könyvében (Gagyai 2018). A hetvenes évektől, de különösen a rendszerváltás után megszerveződő középosztálybeli mozgalmak a széles és erős középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás-utolérés-visszatérés illúzióit táplálták.

Emlékezhetünk: 1998 és 2002 között még az első Orbán-kormány is a „polgári kormányzás” és a „polgári Magyarország” zászlaját emelte a magasba. 2002-es vereségét követően az euroatlanti integráció, de mindenekelőtt az Európai Unióhoz való csatlakozás és a konvergencia ígérete sűrítette ugyanezeket a vágyakat. A 2002-ben győztes pártkoalíció 2006-ban újra kormányt alakíthatott, az ősszel napvilágra kerülő balatonőszödi beszéd, a megszorítások, majd a 2008-as világgazdasági válság okozta pénzügyi és gazdasági felfordulás azonban egyszerre okozott többrétű és súlyos krízishelyzetet Magyarországon. Az addig virágzó illúziók egész sora tűnt egyszeriben hazugságnak, üres ígéretnek, amelynek immár elfogyott mozgósító, az erőforrás-befektetés értelmességét igazoló ereje (Gagyí 2018). És távolról sem csak Magyarországon (Ehrenreich és Ehrenreich 2013). Remek könyvében Scheiring Gábor például a „türelem politikájának” kimerülésével magyarázza a hazai munkásosztály és a „nemzeti tőkésosztály” lázadását és jobbra tolódását (Scheiring 2019).

A 2002 után a többek közt a „polgári körökre” alapozott jobboldali ellenhegemónia-építési erőfeszítések 2006-tól már mind kevesebbet utaltak a „polgári Magyarországra” és a polgárosodás céljára. Az új jelszó a „plebejus politika” lett. A kétezres évek második felében e jobboldali politikai projekt erejét pedig már nagyrészt abból merítette, hogy amint megszerzi az államhatalmat, leszámol a 1990 és 2010 között táplált, majd kiüresedett liberális illúziókkal (hazugságokkal). A 2008-as globális válság helyi hatása azonban nemcsak az intézményes politikát, hanem a „középosztálybeli” aktivizmust is radikálisan átalakította és új vágányra állította. A *válság politikái* – Gagyi Ágnes (2018), illetve Mikecz Dániel (2020) szerint – újabb középosztályi mozgalmi hullámban öltöttek testet. Az Egyesült Államok globális hegemóniájának válságperiódusa 2008 után Magyarországon is lehetővé tette, hogy helyben egy új, félperifériás tőkefelhalmozási rezsim épüljön ki. A Nemzeti Együttműködés Rendszere így valójában csak e helyi hegemóniaépítési törekvés megszépítő önmeghatározása (Éber, Gagyi, Geröcs és Jelinek 2019; *Fordulat* 2019).

Az elmúlt bő egy évtized átalakulásai mind többeket szembesítettek korábbi eszményeik mozgósító erejének meggyengülésével és ösztönöztek korábban megingathatatlannak vélt eszmei alapvetéseik felülvizsgálatára. Könyve tanúsága szerint Szalai Júliát is ez sarkallta számvetésre. Márpedig az efféle szembenézés sohasem könnyű. Egyfelől a személyes vívódás, másfelől pedig egy nehéz, de szakmailag teljességgel sikertelen (ön)vizsgálat tükröződik Szalai Júlia könyvének lapjain.

Hivatkozott irodalom

- Boros Tamás és Laki Gergely (2018): *Politikai útmutató Magyarországhoz. Kutatás a magyar társadalom politikai értékrendjéről*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung–Policy Solutions.
- Böröcz, József (1997): Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation* 10(2): 161–170. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.1997.9968521>
- Böröcz József (2018 [2009]): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány.
- Crăciun, Magdalena és Ștefan Lipan (2020): Introduction: The Middle Class in Post-Socialist Europe: Ethnographies of Its „Good Life”. *East European Politics and Societies and Cultures* 34(2): 423–440. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325420902509>

- Ehrenreich, Barbara (1989): *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. New York: Pantheon Books.
- Ehrenreich, Barbara és John Ehrenreich (2020 [1977]): A professzionális-menedzseri osztály. *Eszmélet* (127–128): 249–264.
- Ehrenreich, Barbara és John Ehrenreich (2013): *Death of a Yuppie Dream. The Rise and Fall of the Professional Managerial Class*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London–New York: Verso.
- Éber Márk Áron (2011): A polgárosodás mint akarat és képzet. Kemény István: Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 23(2): 107–116.
- Éber Márk Áron (2020): Hogyan értelmezzük a tőkés és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyezeteit? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról. *Eszmélet* (127–128): 234–248.
- Éber Márk Áron (2021): A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája. *Politikatudományi Szemle* 30(1): 129–141. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2021.1.129>
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2010. Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26): 28–75.
- Fordulat (2019): 2008–2010. Válság és hegemonia Magyarországon. A *Fordulat* folyóirat 2019/2, 26. lapszáma.
- Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat* (21): 298–316.
- Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág.
- Harvey, David (1995): Globalization in Question. *Rethinking Marxism* 8(4): 1–17.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. New York–London: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199283262.001.0001>
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29(2): 71–99. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2020.2.71>
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Kjosszev, Alekszandar (2000 [1995]): Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 10(37): 7–10.
- Laki Mihály és Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris.
- Laki Mihály és Szalai Júlia (2013): *Tíz évvel később. Magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Magyar Bálint és Pető Iván (2012): Profi amatőrök – amatőr profik 2. rész. Szociológiai csapdák és az SZDSZ, 1990. *Népszabadság*, 2012. február 10.
- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Melegh Attila (2001): A „Kelet–Nyugat” beszédmód. *Népszabadság*, 2001. december 12.
- Melegh Attila (2003): A kelet/nyugat lejtő. *Élet és Irodalom* 47(17).
- Melegh Attila (2006): *On the East–West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest–New York: Central European University Press.
- Mihályi Péter (2013): Mindenben az SZDSZ-nek volt igaza. *Galamus* 2013. augusztus 29.
- Mikecz Dániel (2020): *Semmit rólunk nélkülünk. Tüntetések, politikai aktivizmus az Orbán-rezsim idején*. Budapest: Napvilág.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Stark, David (1994a): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek. Rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I. *Közgazdasági Szemle* 41(11): 933–948.
- Stark, David (1994b): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek. Rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban II. *Közgazdasági Szemle* 41(12): 1053–1069.
- Szalai Júlia (2006): Polgárvilág – darabokban. Losonci Ágnes: Sorsba fordult történelem. *Holmi* 18(6): 814–823.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szalai Júlia (2020): *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Balassi.
- Szelényi Iván (2016): A „második Bildungsbürgertum-projekt” virágzása és hanyatlása. In *A magyar polgár*. Morcsányi Géza és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki–Magvető, 34–46.

- Szelényi Iván és Kostello, Eric (1996): A piaci átmenet elmélete. Vita és szintézis. *Szociológiai Szemle* 6(2): 3–20.
- Sztompka, Piotr (1993): Civilizational Incompetence. The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie* 22(2): 85–92. DOI: <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0201>
- Weber, Max (1998 [1919]): A tudomány mint hivatás. In uő *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 127–155.
- Weber, Max (1987 [1920]): Szociológiai alapfogalmak. In uő *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Erdélyi Ágnes (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi, 37–80.
- Weiss, Hadas (2019): *We Have Never Been Middle Class. How Social Mobility Misleads Us*. New York–London: Verso.
- Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination*. London–New York: Academic.

Éber Márk Áron

szociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Helyzet Műhely (Budapest)

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

ROMSICS GERGELY – CSAPLÁR-DEGOVICS
KRISZTIÁN RÓL
ÉS A BIRODALMISÁG KÍSÉRTETÉRŐL
NÉMETH ÁKOS – TAKÁTS JÓZSEFRŐL ÉS JÁSZI
OSZKÁRRŐL
LAUTNER PÉTER – SIMON ATTILA AZ
ARISZTOTELÉSZI BARÁTSÁGRŐL
DOMBROVSZKI ÁRON – A FIKCIONALIZMUSRŐL
SZALISZNYÓ LILLA – SZENDREY JÜLIÁRŐL

PROBLÉMA

TÓTH G. ATTILA – SÓLYOM LÁSZLÓRŐL
PATRICK GEARY A TÖRTÉNÉSZEK DOLGÁRŐL

SZEMLE

ANGYALOSI GERGELY – PÓR PÉTERRŐL
ILLÉS GÁBOR – TAKÓ FERENC RŐL
HORNYIK SÁNDOR – BICSKEI ÉVÁRŐL
KINDE ANNA – LÓVEI PÁL RŐL
MRÁZ ATTILA – KIS JÁNOS RŐL
SZÉCSÉNYI ENDRE – RADNÓTI SÁNDOR RŐL
NYIRKOS TAMÁS – KISS CSABÁRŐL
SIK DOMONKOS – KRÉMER BALÁZS RŐL
SOMORJAI SZABOLCS – HALMOS KÁROLY RŐL

MI A PÁLYA?

SIMONOVITS ANDRÁS – NEUMANN JÁNOS RŐL
A NEOLIBERALIZMUSRŐL

FONTOS KÖNYVEK

M E G J E L E N I K

2022. ŐSZ-TÉL

F É L É V E N T E

Lukács regényelmélete

A kép forrása:
<https://pixabay.com/hu/>